

Психологія особистості злочинця

А. Біологізаторські концепції особистості злочинця

Антропологічний напрям у визначенні природи злочинця звичайно пов'язують із іменем італійського лікаря-психіатра Ч. Ломброзо. Однак ще у 20-х рр. XIX ст. Ф. Галль намагався встановити зв'язок між злочинами і відділами головного мозку, де кожен керує тією або іншою властивістю душі. Він вважав, що всі здатності і нахили людини вроджені і знаходяться в прямій залежності від будови і розвитку певного відділу мозку. Вправи можуть посилити діяльність того або іншого відділу, лінощі - послабити. Зазначене є основою для виховання, яке може (але в певних межах) змінити на краще розумові та моральні якості людини. Внутрішній і зовнішній боки черепа є точними відбитками поверхні головного мозку.

Але Ф. Галль не став родоначальником антропологічного напрямку. Його започаткував Ч. Ломброзо, який за свою понад 30-річну професійну діяльність вивчив близько 11 тис. злочинців, провів розтин тисяч тіл правопорушників і дійшов висновку: злочинець - атавістична істота, яка є носієм інстинктів первісної людини і нижчих тварин. Оскільки в злочинці відроджується дикун, він і за своїм зовнішнім виглядом повинен відрізнятися від законослухняного громадянина. Складні, холодні, налиті кров'ю очі, великий, загнутий донизу ніс, розвинуті щелепи - це вбивця; особлива рухливість обличчя і рук, маленькі бігаючі очі, рідка борода, випнута, поставлена кутом вушна раковина, кривий, вдавлений ніс - крадій; блискучі очі, великі щелепи, припухлі губи, жіноча будова тіла - гвалтівник. Пізніше під впливом критики Ч. Ломброзо пішов на деякі поступки і ввів поняття "випадкового злочинця".

Конституціональний напрям був заснований Б. Кречмером та У. Шелдоном. Розроблена система так званих "соматотипів" і виділені три основні типи будови тіла (пікніки, астеники, атлети), що дозволяло класифікувати індивідів за будовою тіла, а потім використовувати одержані дані як базу для визначення особливостей темпераменту. В одній із своїх робіт У. Шелдон доводив, що 200 молодих злочинців, які перебували на обліку в Бостонському агентстві з надання допомоги, відрізнялися за своїми тілесними характеристиками від незлочинців.

Генетичний напрям. Відкриття в галузі генетики оживили і загострили наукову дискусію щодо біологічних детермінант злочинності. На початку 50-х років у США в злочинця, якій вчинив декілька вбивств, при медичному обстеженні було виявлено наявність додаткової хромосоми типу "У". Майже одночасно цю додаткову хромосому було виявлено також у злочинця, який вчинив вбивство у Франції. Було оголошено, що нарешті виявлено "хромосому насилля", "хромосому жорстокості".

Для перевірки цієї гіпотези в тюрмах США і Франції провели дослідження ув'язнених. За їх результатами, опублікованими в 1975 році Паризьким інститутом кримінології, наявність додаткової хромосоми типу "У" було встановлено у 1,0-1,4% осіб, що відбувають покарання. У ФРН було обстежено декілька тисяч осіб із метою порівняння. Виявилось, що серед правопорушників відсоток осіб, що мають таке хромосомне відхилення, не вищий, ніж серед населення загалом.

Фрейдизм. Жодне відкриття в сфері мотивації людської поведінки не залишало осторонь проблему протидії злочинності. Повною мірою це стосується вчення З. Фрейда, австрійського психіатра і психолога, засновника психоаналізу. Він розглядав структуру особистості як таку, що складається з трьох інстанцій:

"Воно", "Я", "Над-Я". "Я" людини пов'язане з свідомістю, від нього надходить ініціатива щодо витіснення з свідомості слідів психотравмуючих обставини. Однак всередині людини панує "Воно", яке сконцентровує неусвідомлювані потяги. Витіснення потягів супроводжується формуванням "Над-Я", яке є своєрідним цензором, містком, що поєднує "Я" і "Воно".

Сам 3. Фрейд не вивчав проблем злочинності, але його послідовники зробили чимало у напрямі пояснення причин злочинності, їхня думка полягає в тому, що в найпотемніших надрах свідомості людини є злочинні імпульси, які неможливо відокремити від нормальних, тобто людська істота приходить у світ як злочинець, соціально непристосованою.

Кожен переживав обставини, що травмували психіку. Спогади про них викликають страх, сором або Інші неприємні почуття протягом років. Їх намагаються забути, витіснити спогади про них з пам'яті. Іноді це вдається, але частіше це не вдається і тоді свідомість витісняє їх в глибини несвідомого.

3. Фрейд вважав, що цивілізованому суспільству постійно загрожує небезпека дезінтеграції через первісну ворожість людей один до одного. Інтерес до спільної праці тримає їх разом, але інстинктивні прагнення виявляються сильнішими за усвідомлені інтереси. На відміну від Ч. Ломброзо, він приписував ворожі інстинкти не лише злочинцям, а й кожній людині.

Аналітична психологія К. Юнга. Автор виділяв у несвідомому дві складові: особисте несвідоме і колективне несвідоме. Перше включає все, що людина прагне забути, витіснити із свідомості, але залишається як слід у несвідомому. Вміст колективного несвідомого не набувається протягом життя однієї людини, воно є вродженими інстинктами і первісними формами розуміння -так звані архетипи або ідеї. Колективне несвідоме, на думку К. Юнга, дозволяє пояснити причини злочинності: вони є результатом досвіду людського співжиття, переживаннями минулого у підсвідомості.

В. Соціологізаторські концепції особистості злочинця

Індивідуальна психологія А. Адлера. Автор обґрунтував положення про обумовленість психіки людини суспільними умовами Існування. Згідно його теорії, у всіх духовно нещасних, погано вихованих або невротичних натур у дитинстві не було умов для розвитку соціальних почуттів, і тому їм не вистачає мужності, оптимізму, впевненості в своїх силах. Здатність до повноцінних зв'язків із суспільством може бути набута лише у спільній грі, роботі, житті: людина стає корисною для інших, і це породжує стійке почуття власної цінності. Дитина, за А. Адлером, на власному досвіді пізнає властивості і можливості свого організму, прагне відчувати власну цілісність, здатність подолати свою природну слабкість, труднощі у соціальних відносинах, відчувати свою повноцінність. Якщо на шляху до вищого рівня розвитку з'являються перешкоди, формується почуття неповноцінності, і особа змушена вдаватися до компенсацій (заміщень) для пом'якшення психотравмуючих переживань. Одним із варіантів такої компенсаторної поведінки є вчинення правопорушень (злочинів).

Теорія диференційного зв'язку Б. Сатерленда - в центрі її уваги знаходяться частота, Інтенсивність і значення соціальних відносин, а не особливості особистості або характеристики оточення, В міських районах рівень деліквентності вищий, оскільки їх мешканці частіше зустрічаються зі злочинними моделями поведінки (теорія "поганої компанії").

Запропонована Е. Сатерлендом теорія базується на наступних положеннях: злочинній поведінці навчаються, взаємодіючи в процесі спілкування з іншими особами; навчання злочинній поведінці відбувається переважно в групах, де відносини мають безпосередній, особистий характер; специфічна спрямованість мотивів і прагнень формується на основі оцінок правових норм як прийнятних чи неприйнятних; особа стає деліквентом внаслідок переважання в неї оцінок, сприятливих для порушення закону, над оцінками, що цьому не сприяють; процес

навчання злочинній поведінці в ході контактів з моделями злочинної і незлочинної поведінки включає в себе механізми, що діють в процесі будь-якого навчання.

Теорія аномії Р. Мертона присвячена питанням відповідності світогляду індивіда існуючій в суспільстві системі соціальних цінностей. Аномія - стан дезорганізації особистості, що виникає внаслідок її дезорієнтації в складній соціальній ситуації (конфлікт норм, суперечливі вимоги тощо). Розвиток аномії звичайно розпочинається в родині: діти відчують, а пізніше - розуміють подвійну природу поведінки і нещирість батьків, які навчають чесності, а самі вдаються до обману. Перенесення батьками своїх амбіцій на дитину, бажання, щоб вона досягла успіху там, де вони зазнали поразки, також може сприяти розвитку аномії.

При аномії нормативні стандарти поведінки та поширені в суспільстві переконання послаблені або відсутні. Її наслідком стає відчуження - відхід індивіда від оточуючого світу або його недостатня внутрішня інтеграція. Зазвичай це проявляється у соціальній ізоляції чи протиставленні себе суспільству, в тому числі у вигляді протиправної поведінки.

Згідно теорії субкультур (Чикагська школа соціології та психології), людина розвивається відповідно до цінностей і норм свого оточення, не сприймаючи чи слабо сприймаючи цінності культури в цілому.

Природа делінквентної субкультури обумовлена соціальними цінностями нижчих прошарків суспільства. Прагнення до "стійкості" та "мужності" виявляється тут у неформальній установці, що підліток повинен "нікому і ні в чому не поступатися". Такі переконання сформувалися в результаті спроб

інтеграції іммігрантів, внутрішніх мігрантів з сільської місцевості в міста та з однієї частини країни в іншу до "широкого суспільства".

Теорія делінквентної субкультури базується на наступних положеннях: для нижчих прошарків суспільства характерні власні цінності, що помітно відрізняються від загальноприйнятих у суспільстві; конфлікт цінностей призводить до того, що цінності нижчого класу автоматично призводять до порушення законів.

Концепція нейтралізації С. Сайкса та Х. Матзи полягає у висвітленні механізмів виправдання делінквентної поведінки. Автори вважають, що делінквенти мають достатнє уявлення про соціальні норми, але виправдовують власну протиправну поведінку за допомогою наступних різновидів нейтралізації: 1) заперечення відповідальності (людина вважає себе скоріше об'єктом дії, ніж її суб'єктом, вона - жертва обставин); 2) заперечення шкоди (людина вважає, що насправді ніхто не страждає від її дій); 3) заперечення наявності жертви (спричинення шкоди не розглядається як протиправне); 4) засудження засуджувачів (людина вважає всіх, хто її засуджує, лицемірами, замаскованими девіантами, якими керують негативні почуття); 5) посилення на вищі обставини (порушення вимог суспільства нейтралізується тим, що людина робить це в ім'я відданості малим групам).

Теорія стигматизації спирається на положення, сформульовані Ф. Танненбаумом. Згідно їй, ніщо не є злочином, але суспільство визначає деякі вчинки як злочинні і таврує їх.

Виділяють наступні ознаки процесу стигматизації: 1) жодна дія не злочинна сама по собі, вона є такою в силу закону; 2) визначення того, що є злочинним, відбувається в інтересах пануючих у суспільстві груп; 3) людина стає злочинцем не тому, що вона порушила закон, а внаслідок наділення її владою таким статусом; 4) у вчиненні злочинів викривають лише небагатьох, тоді як багато хто

може бути винним не менше; 5) характеристики злочинця (належність до меншості, відсутність постійного місця проживання, освіта тощо) впливають на суворість покарання; 6) карна юстиція виходить із стереотипного уявлення про злочинця як про людину низьких моральних якостей, що заслуговує на засудження; 7) тим, хто одного разу був затаврований як злочинець, важко звільнитися від цього тавра, поновити своє становище в суспільстві.

Принципова позиція сучасної юридичної психології полягає у визнанні соціального і біологічного в людській природі, що не протистоять, тим більше не виключають один одного в поясненні поведінки людини, а перебувають у взаємозв'язку та взаємозалежності. Але при встановленні причин конкретної соціально значимої дії, у тому числі правопорушення, визначальним є соціальне. Воно активно впливає на індивідуальні особливості людини, детермінуючи зміст, сутність її поведінки.

Біологічне - лише динамічний, функціональний аспект поведінки, тобто біологічні чинники є умовою дії соціальних причин.

Незважаючи на зрозумілість та логічність останнього положення, проблема особистості злочинця залишається дискусійною вже понад сто років. До цього часу є спроби пояснити її з позицій вроджених властивостей. Чим можна пояснити таку живучість біологізаторства?

Перш за все - недостатньою вивченістю мотиваційної сторони вчинків людини, глибинних процесів формування її особистості, а також нерозмежованістю понять "злочин" та "поведінка людини, зумовлена розладом психіки, хворобливим станом" при аналогічних формах їх виявлення.

Правосуб'єктність як здатність осудної людини нести кримінальну відповідальність (тобто стати злочинцем) на рівні здорового глузду, як правило, не сприймається. Тим часом формалізація суб'єкта злочину за строго

визначеними ознаками (віком, осудністю, іншими) має глибокий сенс. Неосудна людина, яка вчинила суспільно небезпечну дію, підлягає примусовому лікуванню (якщо у цьому є необхідність), осудна - покаранню. Вік визначає саму можливість кримінальної відповідальності, оскільки йдеться про здатність людини усвідомлювати соціальну значимість своїх вчинків, а відповідно - їх суспільну небезпеку та забороненість законом.

Здатність людини до вибіркової поведінки не є її біологічною сутністю. Це - сфера свідомості особистості. її моральних та правових засад, причому ця здатність (як і кожна інша) може варіювати у досить широких межах. В одних випадках звуження її зумовлене нерозвиненістю (несформованістю) соціальних якостей особи, в інших - їх деформацією та формуванням антисуспільної спрямованості, причому в граничних проявах вона набуває форми готовності діяти злочинно, що притаманне рецидивістам. Одна й та ж життєва ситуація сприймається й оцінюється кожною людиною по-різному. Було б великою помилкою не вбачати тут індивідуальних відмінностей. Особистість злочинця не виникає сама по собі. Вона формується середовищем у широкому розумінні цього слова, тобто комплексом мікро- та макровпливів, що потрапляють на певну біологічну основу але остання не визначає ні змісту особистості, ні особливостей її поведінки. Якщо суворо дотримуватися принципу біологічної, наслідуваної детермінації злочинної поведінки, стає проблемним питання про вину і відповідальність особистості, оскільки наука навряд чи винайде ефективні методи корекції людської природи.

У психологічних теоріях особистості біологічному надається сенс "платформи", першооснови. У процесі життєдіяльності, навчання та виховання людина набуває соціальних властивостей, що притаманні тільки їй, і стає індивідуально неповторною. Тобто біологічне - це умова розвитку людини як особистості. Люди розрізняються за своєю конституцією, типом нервової діяльності, задатками, а

також внаслідок особливостей соціалізації, формування і становлення особистості та ін. Соціальне і біологічне являють собою інтегративну єдність, яку неможливо розділити.

Біологічні особливості можуть набувати значимості в окремих випадках, наприклад, у поведінці неповнолітніх. Наявність критичних фаз розвитку, несталості емоційно-вольової сфери не можуть не впливати на вчинки, а несформованість соціальних властивостей особистості призводить до недостатнього самоконтролю. У результаті створюється хибне враження про виключну роль вікових особливостей при вчиненні злочинів. Насправді ж слід говорити не про вікові особливості як такі, а про відхилення у формуванні особистості, зумовлені різноманітними причинами.

Не менш важливим є правильне розуміння співвідношення соціального і біологічного стосовно межових станів психіки, зокрема, психопатії в межах осудності. Відомо, що психопатія - аномалія характеру, у певних випадках зумовлена вродженими аномаліями мозку. У несприятливих умовах оточення притаманна психопатам вибуховість, підвищена емоційна збудливість може призвести до вчинення злочинів. Але це не означає, що причиною злочину тут є саме хворобливий стан мозку.

Можна навести інший приклад, коли межові стани психіки набувають криміногенної значимості. Відомо, що серед неповнолітніх правопорушників чимало осіб із затримками інтелектуального розвитку. Вони формально досягли віку кримінальної відповідальності, осудні, але не здатні правильно оцінювати соціальну значимість своєї поведінки, прийняти правильне рішення при виборі лінії поведінки в складній ситуації. Встановлення невідповідності біологічного і розумового віку може визначатися судом як обставина, що пом'якшує вину злочинця, у виняткових випадках - виключає можливість його кримінального покарання.

